

Mehriban Akif qızı Mahmudova⁶⁹
MÜASİR İNGİLİS VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ YER BUDAQ CÜMLƏLİ
TABELİ MÜRƏKKƏB CÜMLƏLƏR

Məlum olduğu kimi, tabeli mürəkkəb cümlələr və eləcə də onların növləri, budaq cümlə komponentlərinin növünə görə müəyyənləşir. Başqa sözlə desək, tabel mürəkkəb cümlənin tərkibində nə cür budaq cümlə varsa, o həmin növdən hesab olunur. Buna görə də tabeli mürəkkəb cümləni növlərinə ayırmaqdan ötrü onu budaq cümlə növlərinə ayırmaq vacibdir.

Araşdırmalardan bəlli olmuşdur ki, tabeli mürəkkəb cümləni növlərinə ayırarkən dilçilər bir-birindən fərqli fikirlər irəli sürmüşlər. Bəzi dilçilər budaq cümlələri cümlə üzvlərinin adı ilə adlandırmaq prinsipini düzgün və faydalı prinsip hesab edirlər.

Tabeli mürəkkəb cümlənin tiplərindən danışan V.A. İlyiş onun mübtədə, xəbər, tamamlıq, təyin və zərflilik budaq cümlə tiplərindən bəhs edir. Zərflilik budaq cümlələrinin isə yer, zaman, səbəb, şərt, nəticə, məqsəd, güzəşt, müqayisə, tərtib-hərəkət tiplərindən ətraflı söhbət açır. Maraqlı haldır ki, V.A. İlyiş tabeli mürəkkəb cümlələrin “əlavə” və “ara cümlə” tiplərini də müəyyənləşdirmişdir.

V.L. Kauşanskaya, R.L. Kovner, O.N. Kojevnikova, E.V. Prokofyeva və digər müəlliflərin yazdıqları “A Grammar of the English language” dərslərində budaq cümlələrin 14 növünü müəyyənləşdirmişlər.

Tabeli mürəkkəb cümlə tərkibində yer zərfliyi funksiyası daşıyan budaq cümləyə yer budaq cümləsi deyilir.

Tərifdən göründüyü kimi, yer budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlə tərkibində yer zərfliyi funksiyasını daşıyır və baş cümlədəki hərəkətin icra yerini bildirir. Məs:

I felt the young man to go where he would with my boy and money/

Wherever he came the little boy followed him.

They stood waiting where they were.

Müasir ingilis dilində yer budaq cümlələri baş cümləyə “where”(harada) və ya “wherever”(harada, harada olursa olsun) bağlayıcıları ilə bağlanır. Yuxarıda nümunə kimi verdiyimiz cümlələrdən ikisində baş cümlə ilə budaq cümlə komponentləri bir-birinə “where”, birində isə “wherever” ilə bağlanmışdır.

İngilis dilində işlənmə yerinə, yəni mövqeyinə görə də yer budaq cümlələrinin iki tipi işlənilir.

1. Baş cümlə komponenti əvvəl, budaq cümlə komponenti sonra gələn yer budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələr.

2. Budaq cümlə komponenti baş cümlə komponentindən əvvəl gələn yer budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələr.

Yuxarıda misal gətirdiyimiz cümlələrin birinci və üçüncüsündə baş cümlə komponenti, ikincisində isə budaq cümlə komponenti əvvəldə işlənilmişdir.

Yer budaq cümlələrinin “where” və “wherever” bağlayıcıları sözlüklü, bəzilərdə isə sözlükləri işlənilir.

They stood waiting where they were (S. Maugham).

I am quite comfortable where I am (O. Wilde).

Just drive me to where you took that lady the other night.

And forth he went, to tell it shortly, to where he had him to do well.

He.....turned his head slowly towards where I stood.

Yuxarıdakı cümlələrin ikisində baş cümlə komponentləri budaq cümlə komponentlərinə sözlüklü, üçüncü isə sözlükləri ilə bağlanmışdır.

“Where” bağlayıcısı ilə yer budaq cümləsindən başqa, digər tabeli mürəkkəb cümlələr də işlənilir, “where” bağlayıcısı işlənilən zərflilik budaq cümlələrini “where” zərflisi ilə başlayan mübtədə, xəbər, tamamlıq və təyin budaq cümlələri ilə qarışdırmaq olmaz.

Bunu aydınlaşdırmaq üçün aşağıdakı cümlələri nəzərdən keçirək.

1. We found him where he worked usually.

2. The question is where he will go to study.

3. Gilbert entered the room, where he was waiting for him.

4. Who her mother was, and where she came to die, were question that other pressed on his mind.

5. I didn't know he had come from.

Cümlələr təhlilindən aydın olur ki “where” sözlünün işlənməsinə baxmayaraq birinci cümlə yer budaq cümləsi, ikinci cümlə xəbər budaq cümləsi, üçüncü cümlə təyin budaq cümləsi, dördüncü cümlə mübtədə budaq cümləsi və beşinci cümlə isə tamamlıq budaq cümləsidir.

İngilis dilində olduğu kimi, Azərbaycan dilində də yer budaq cümləsi baş cümlədəki hal-hərəkətin yerini bildirir və yer zərfliyinin suallarından birinə cavab olur. Lakin ingilis dilində baş və yaxud da budaq cümlənin hər iki mövqeyində işlənmə bildiyi halda, Azərbaycan dilində yer budaq cümləsi baş cümlədən əvvəl işlənir. Məs:

Kim hara istəyir, ora getsin (M. İbrahimov).

Hara zəng etdisə, orada heç kəsi tapa bilmədi (İ. Əfəndiyev)

Yuxarıdakı cümlələrin təhlili göstərir ki, budaq cümləni baş cümləyə bağlamağa xidmət edən və yer budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələr formalaşdıraraq bağlayıcı sözlərlə işarə əvəzlilikləri ya eyni isim halında, ya da müxtəlif hallarda ola bilər. Ə. Abdullayev bu məsələ ilə bağlı yazır: “.....yer budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlənin baş cümləsindəki işarə əvəzliliyi

⁶⁹ ADPU, Xarici dillər Mərkəzinin baş müəllimi e-mail mahmudova.mehriban@list.ru tel:0506760012

ismin üç halından birində,yəni ya yönlük,ya yerlik,ya da çıxışlıq halında olmalıdır.O biri hallarda olarsa,onda yer budaq cümləsi deyil,başqa növ budaq cümlə əmələ gələcəkdir”.

Yer budaq cümləsi, adətən,baş cümlədən əvvəl gəlir,lakin şerdə bəzən budaq cümlə baş cümlədən sonra işlənir.

Bağlayıcıların,bağlayıcı sözlərin və bağlamağ xidmət edən digər vasitələrin iştirakına görə yer budaq cümlələrinin aşağıdakı tipi var:

1.Baş cümlədə oraya,orada,oradan işarə əvəzlilərdən biri,budaq cümlədə isə haraya,harada,haradan bağlayıcı sözləri işlədilir.Məs:

Ərin hara gedib,sın də ora get (M.İbrahimov).

2.Baş cümlədə oraya,orada, oradan işarə əvəzlilərləndən,budaq cümlədə isə haraya ki, harada ki, haradan ki,bağlayıcı sözlərləndən biri iştirak edir.

Məs:Haraya ki,Murad nişan alıb,atmışdı,bir az keçməmiş oradan bir adamın boylandığını gördü.

3.Baş cümlədə oraya,oradan,işarə əvəzlilərləndən biri,budaq cümlədə isə o yerdə ki,o yerdə ki,o yerdən ki bağlayıcı sözlərləndən biri iştirak edir.

Məs:O yerdə ki,qoyunun,quzunun qədri adamdan çox tutulur,orada adamlar ruhdan düşür (İ.İbrahimov).

4.Baş cümlədə işarə əvəzliyi buraxılmış olur,budaq cümlədə isə haraya,harada, haradan bağlayıcısı sözlərləndən biri iştirak edir.Məs:

Hara baxdın özünü gördün,hara döndün,öz səsin səəsin qulağına gəldi,...hara gedirəm bu kərtənkələ qabağıma çıxır (İ.İbrahimov).

Baş və budaq cümlədəki hərəkət və ya hal-vəziyyətin zamana nöqtəyi nəzərindən Ə.Abdullayev onları üç qrupa ayırır.

1.Budaq cümlədəki hərəkət zaman etibarı ilə baş cümlədə qabağa düşür.Məs:

Kimi hara təyin ediblərsə,o da orada ona tapşırılan vəzifəni can-başla icra etməlidir.

2.Budaq cümlədəki hərəkət zamanca baş cümlədəki hərəkətə nisbətən sonra icra olunur.

O yerlərdə ki,indi çoxmərtəbəli müasir binalar tikilir,orada bir neçə il bundan əvvəl birmərtəbəli körpə evləri var idi.

3.Baş və budaq cümlələr zaman etibarilə eyni olur.Məs:

Ər hara gedirsə,arvadı da onunla gedirdi .

ƏDƏBİYYAT

1.B.İlyiş «The Structure of Modern English».1974

2.O.Musayev,»İngilis dilinin qrammatikas».Bakı,1996

3.V.Z.Konstanskaya, R.Z.Kovner,O.N.Kojevnikova,E.V.Prokofyeva «A Grammar of the English language».Leningrad,1973

4/N.A.Kobrina,E.A.Komeyeva,M.L.Qsovsokaya,K.A.Qizyeva «An English Grammar» (Syntax)

5.Ə.Dəmirçizadə «Müasir Azərbaycan dili».Bakı,1984

6.S.Cəfərov » Müasir Azərbaycan dili».Bakı,1982

Açar sözlər: tabeli mürəkkəb cümlə, bağlayıcı sözlər, budaq cümlə.

Keywords: subordinate compound sentence,connecting words,branch sentence

Xülasə

Müasir ingilis və Azərbaycan dillərində yer budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələr

Məqalə müasir ingilis və Azərbaycan dillərində yer budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələr haqqındadır.Yer budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlə tərkibində yer zərfliyi funksiyasını daşıyır və baş cümlədəki hərəkətin icra yerini bildirir.İngilis dilində olduğu kimi Azərbaycan dilində də yer budaq cümləsi baş cümlədəki hal-hərəkətin yerini bildirir və yer zərfliyinin suallarından birinə cavab olur.Lakin ingilis dilində baş və yaxud da budaq cümlənin hər iki mövqeyində işləmə bildiyi halda, Azərbaycan dilində yer budaq cümləsi baş cümlədən əvvəl gəlir.Cümlənin təhlili göstərir ki,budaq cümləni baş cümləyə bağlamağa xidmət edən və yer budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələr formalaşdıran bağlayıcı sözlərlə işarə əvəzliləri ya eyni isim halında,ya da müxtəlif hallarda ola bilər.

Summary

Subordinate compound sentences with place branch sentences in modern English and Azerbaijan languages

The article is about subordinate sentences with place branch sentences in modern English and Azerbaijan languages.The subordinate clause of a place sentence serves as a place adverb in a compound sentence and indicate the place of execution of the action in the main sentence.As in English,in Azerbaijan the place branch sentence expresses the place of the action in the main sentence and answers the questions of the place adverb.However,in English,the main and the branch can be used in both position of the sentence,while in the Azerbaijani language the place sentence comes before the main sentence.The analysis of the sentence shows that the demonstrative pronouns with the connecting nouns,which serve to connect the branch sentence to the main sentence and form complex sentences with subordinate clauses,can be either in the same noun or in different cases.

RƏYÇİ: dos. S.Abbasova